

afgeweken ten behoeve van de parkaanleg. Niettemin speelde deze vernieuwing zich af binnen een Hausmanniaanse context. Want hun mathematische eenheid weerspiegelde zich op bijzondere wijze in de nieuwe boulevardarchitectuur die ruimer en rijker gedecoreerd werd naarmate men meer op stand verkeerde. Toch al wankelde Rose's positie steevast wanneer tot krenking der burger trots weer eens een gebouw verzakte, zijn op sociale segregatie gerichte vormentaal maakte hem ook tot pionier van de moderne arbeiderswoningbouw.

Maar hoe zat het nu met Den Haag? Interessant genoeg neemt Berens haar hoofdpersoon niet in bescherming tegen de eigentijdse kritiek op zijn 'stijlloze' ontwerpen voor het Binnenhof. Zij rekent zelfs af met de hedendaagse herwaardering van Rose's welhaast decoratieloze architectuur (met spouwmuren, centrale verwarming en gietijzeren constructies en ramen) als voorloper van het moderne functionalisme — een opvatting die als het ware visueel gestalte heeft gekregen in de recente inpassing van Rose's ministerie van koloniën binnen het nieuwe Tweede Kamergebouw. De ontwerpgeschiedenis leert dat dit alles geen bewuste keuze maar een kwestie van bezuiniging was. Zo beschouwd vond Rose dus *contrecoeur* het moderne bouwen uit.

Rob van der Laarse

K. Korevaart, *Ziften en zelmknoopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848* (Dissertatie Leiden 2001 ; Hilversum: Verloren, 2001, 499 blz., €33,-, ISBN 90 6550 638 1).

Korrie Korevaart moet tijdens haar promotieonderzoek naar de literatuurkritiek in de Noord-Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen, die zij korthedshalve aanduidt als 'literaire dagbladkritiek', wel eens hebben getwijfeld aan het belang van haar onderzoeksobject. Dat bestudeerde zij vanaf de afschaffing van de drukpersbepalende maatregelen van de Fransen in 1814 tot de grondwetsherziening in 1848. De literaire dagbladkritiek in deze periode noemt zij 'een randverschijnsel' (83), dat in sommige gevallen zelfs ondergebracht was bij rubrieken als 'Allerlei' of 'Bladvulling'. Hij bestond voor een groot deel uit stereotype berichten die beperkt bleven tot een titelbeschrijving en een opgave van de inhoud van het boekwerk of periodiek in kwestie, zonder een afgewogen oordeel dat lezing ervan vereist had. Brandende kwesties die de literaire wereld bezighielden, haalden de krantenkolommen zelden. Een grote verdienste van Korevaarts onderzoek is echter dat het laat zien wat er buiten die wereld dan wél over literatuur gedacht werd en wat ervan tot het grote publiek doordrong via de krant. Overigens heeft zij hier de afgelopen 25 jaar ook al aandacht voor gevraagd in minstens elf artikelen, die voor een deel zijn verwerkt in haar *Ziften en zelmknoopen*.

Dit overvloedig gedocumenteerde proefschrift wil een beschrijving en een inhoudelijke analyse geven van recensies en andere beschouwingen in de Noord-Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladpers, voor zover die zich uitliet over wat tegenwoordig nog als literatuur wordt beschouwd. Als aanloop daartoe releveert hoofdstuk 2 de ontwikkeling van de pers, het weinige dat er bekend is over het kranten- en literatuurlezende publiek en de opkomst van boekbesprekingen in de krant. Het volgende hoofdstuk schetst een 'groepsportret zonder dame' van de critici. Ook bespreekt Korevaart hier het gebruik van de antikritiek en last zij een interessante uitwijding in over B. H. Lulofs. Als criticus van de *Groninger Courant* keerde deze 'pionier' van de dagbladkritiek zich vanaf 1835 — vooralsnog vergeefs — tegen de gewoonte om anoniem te recenseren.

De hoofdstukken 4 en 5 geven een vooral kwantitatief beeld van het onderzoekscorpus: 2280

recensies en niet-recenserende 'artikelen over literatuur', aangetroffen in 69 kranten. Uit Korevaarts tellingen blijkt dat de daadwerkelijke opmars van de literaire dagbladkritiek pas in 1828 begon. In de jaren 1830 was literatuur zelfs de meest besproken lektuur in de krant. Van de gerecenseerde werken stelt zij verder vast in welke taal ze doorgaans geschreven waren (niet verassend: vooral Nederlands en verder vaak Frans), welke auteurs en uitgevers vooral op recensies konden rekenen, en welke literaire genres de voorkeur van de critici genoten.

De belangrijkste conclusie van hoofdstuk 4 is dat de inhoud van de dagbladkritiek niet alleen werd bepaald door de actualiteit, maar ook door 'regionaliteit'. Dat wil zeggen dat de auteur, de uitgever, het onderwerp of de taal van de besproken werken vaak een duidelijke binding had met de stad of regio waar de kranten zich ook blijkens hun naamgeving op richtten. Die regionale oriëntatie was erg sterk. Zo brengt Korevaart aan het licht, dat het noorden, westen en zuiden van Nederland nagenoeg gescheiden circuits vormden: literatuur die in het ene deel van Nederland gerecenseerd werd, bleef doorgaans onbesproken in een ander deel. Korevaart maakt elders in haar boek aannemelijk dat de overwegend welwillende toon van de literaire dagbladkritiek kan samenhangen met een opbloei van de boekhandel rond 1830: uitgevers van kranten gaven ook boeken uit, zodat het voor de hand lag om deze bedrijfstak met voorlichting en achtergrondinformatie in de dagbladers te promoten. Een andere verklaring voor die positieve toonzetting kan mijns inziens gezocht worden in de genoemde regionaliteit: wie conflicten wilde vermijden in het eigen letterkundige wereldje, kon zich maar beter van negatieve oordelen onthouden, zoals het om dezelfde reden raadzaam was om anoniem te recenseren.

In hoofdstuk 6 volgt een afzonderlijke behandeling van de twee 'veelbesproken auteurs' C. P. E. Robidée van der Aa en Adriaan van der Hoop, en in hoofdstuk 7 van andere onderwerpen die indertijd nogal veel kritische pennen in beweging brachten: de Belgische Opstand, almanakken, Franse literatuur en typebeschrijvingen met aanverwante genres. Vanaf deze hoofdstukken overheerst een analytische aanpak, waarbij relevante recensies onderzocht worden op waarde-oordelen, argumentatie en de literatuuroppvattingen die daaruit af te leiden zijn. De resultaten hiervan vertonen echter te weinig samenhang om ze representatief te kunnen noemen voor de hele literaire dagbladkritiek. Dat doet Korevaart dan ook niet; ze laat het bij een serie *case studies*.

Deze zet ze voort in hoofdstuk 8, dat de kritische bedrijvigheid uitdiept van *De Avondbode*, de *Utrechtsche Courant* en de *Leeuwarder Courant*, enkele van de ijverigst recenserende kranten. Hier komen de bladen en hun kritische praktijk pas echt tot leven. Dat zou mij al welkom zijn geweest na hoofdstuk 2, want nu blijven de meeste kranten een groot deel van het boek vooral titels met een aantal bijzonderheden die voor het begrip van het betoogde noodzakelijk zijn. Iets vergelijkbaars geldt voor hoofdstuk 9. Dat zet de uitgangspunten en taakopvattingen van de literaire kritiek uiteen zoals Korevaart die aantrof in haar materiaal, wat haar tevens gelegenheid biedt in te gaan op de vraag hoe de kranten- en tijdschriftenkritiek zich tot elkaar verhielden. Dit belangrijke hoofdstuk vormt een logisch vervolg op hoofdstuk 3 en zou, indien eerder opgenomen, de lezer in staat hebben gesteld de beschreven en geanalyseerde praktijk van meet af aan te zien in het licht van het poëtische gedachtegoed van de critici.

Intussen maakt hoofdstuk 9 wel duidelijk dat de kritische praktijk van de Nederlandse tijdschriften, die meer nationaal en letterkundig prestige genoten, de kranten ten voorbeeld moet zijn geweest. De niet-recenserende 'artikelen over literatuur' in de dagbladers zouden niet hebben misstaan in een tijdschrift, constateert Korevaart. Ze waren daar dan ook, al dan niet met bronvermelding, veelvuldig uit overgenomen, zoals dat ook gebeurde uit buitenlandse bladen als de *Revue des Deux Mondes*, *Le Globe* en *The Athenaeum*. Of er ook specifieke bladen in binnen- of buitenland golden als toonaangevend voor de Nederlandse dagbladkritiek,

blijft helaas onbesproken, net als de vraag in hoeverre de Nederlandse lezer zich over literatuur liet inlichten door concurrerende buitenlandse kranten en tijdschriften op de leestafels van koffiehuisen en genootschappen.

Het is misschien ondankbaar dergelijke kwesties ook al meteen behandeld te willen zien. De meeste krantenarchieven zijn verloren gegaan, en Korevaart heeft een zeer omvangrijke hoeveelheid moeilijk te bestuderen krantenmateriaal toegankelijk gemaakt voor verder onderzoek. Wie iets wil weten over enig onderwerp met betrekking tot het literair-culturele leven in de eerste helft van de negentiende eeuw, doet er voortaan verstandig aan om achterin haar boek de (ook via de website van de uitgever doorzoekbare) registers op onderwerpen, namen en titels op te slaan, om te zien of de dagbladkritiek er ook iets over gezegd heeft. Het is dus maar goed dat Korevaart dat 'randverschijnsel' is blijven onderzoeken.

Ton van Kalmthout

D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2001 ; Amsterdam: Bert Bakker, 2001, 444 blz., ISBN 90 351 2315 8).

Het hier besproken dissertatieonderzoek betreft een bewonderenswaardige en buitengewoon lezenswaardige speurtocht naar de geschiedenis van het Amsterdamse socialisme tot aan de oprichting van de SDAP. Auteur Dennis Bos volgt in zijn beschrijving en interpretatie van de lange periode vanaf het vroegste 'communisme' van 1848 tot de partijorganisatorische constitutie van de 'moderne' sociaal-democratie in 1894 zeer bewust een tweeledig spoor.

In een sociaal-geografisch en cultureel-antropologisch doordrenkte historische verhandeling, wordt het vroege socialisme allereerst beschreven vanuit de concrete, levende werkelijkheid van groepen arbeiders, kleine neringdoenden, lompenproletariërs en andere geledingen van de volksklasse in nauw omschreven buurten van Amsterdam. De al veel langer bestaande traditie van militant verzet tegen rijken en machtigen van de stad, wordt vanaf het midden van de negentiende eeuw getransformeerd tot allerhande vormen van socialistische oproerigheid in de volkswijken van de binnenstad en vooral in (delen van) de Jordaan, om zich tenslotte te verwijden tot nieuwe buurten, wanneer de grote sociaal-economische transformatie vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw Amsterdam radicaal gaat veranderen. Wat de lezer wordt voorgetoverd is een narratieve verhandeling, die ons deelgenoot maakt van de microkosmos van eigen buurt en sociaal netwerk, van de wereld van persoonlijke en familiale relaties én van het bruisende leven van de bierhuizen, de arbeiderslokalen en, niet te vergeten, de huiskamers waar de vroege socialisten conspireren, filosoferen, onderdak verlenen aan (vervolgde) medestrijders en een nieuwe generatie deelgenoot maken van de revolutionaire boodschap. Haar eigenlijke charme ontleent de studie aan de lenige, kleurrijke, invoelende en bijwijlen hilarische wijze waarop de verloren gewaande wereld van het oude socialisme weer tot leven wordt gewekt, inclusief rituelen en normatieve codes die de strijd van de vroegste socialisten (be)geleiden en die de basis leggen voor een verzetstraditie die decennialang de volksbuurten van Amsterdam beheerst.

Anderzijds moet óók worden opgemerkt, dat wat als de kracht van deze studie kan worden aangemerkt, tevens een zekere zwakte ervan uitmaakt. De invoelende, *verstehende* wijze van onderzoek, die de lezer op unieke wijze temidden van het gewone volk en de toenmalige strijdcultuur plaatst, wordt te weinig gedragen door een meer empirische onderbouwing die